

SZOCIOLÓGIA ÉS LEHETSÉGES JÖVŐK

A szociológiának nézetünk szerint kettős köze van a jövőt fürkésző kutatókhoz. A szociológia egyfelől — mint bármely tudományág — a vizsgált jelenségek jövőbeli fejlődési irányainak a feltárására is törekszik; az anticipatív megismerés nélkül képtelen volna optimális gyakorlati értékű javaslatokat kidolgozni. A modern szociológia másfelől ideológiai funkciójában kötődik a jövőkutatáshoz. A szakszociológiák ugyanis nemcsak az általuk vizsgált részjelenségek előrejelzéséhez járulnak hozzá, a szociológia mint a globális társadalmi rendszerek, mint a társadalom strukturális-dinamikus totalitásának tudománya fordul a jövő felé. Persze kétségtelen, hogy e két vonatkozást nem lehet teljesen elválasztani egymástól. A társadalom egészének fejlődésére vonatkozó prognózis elvégre is a részjelenségek fejlődési tendenciáinak a felismerésén alapul, bár nem csupán ezek egyszerű összegezése. Ha elfogadjuk, hogy a jövőkutatás szintetizáló jellegű, és hogy a társadalmi fejlődés távlatairól egységes képre van szükségünk, amely az emberi tevékenység legkülönbözőbb területeit fogja át, semmiképp sem mondhatunk le a szociológiáról, mégpedig mint általános szociológiai elméletről, amely már jellegénél fogva is totalitásra tör. „A prospektív kutatások figyelemre méltó sikerei a tudomány és a technika területén, különösen a technológiai és gazdasági előrelátás formájában, csupán részlegesen oldották meg a jövőről szóló tudomány alapvető kérdését, nevezetesen a jövő társadalmi lehetséges változatai globális leírásának kérdését” — írja M. Botez (*Introducere în perspectivă*. CIDSP. 1972). Ugyanez a szerző a prospektív kutatást „általános jövőtudomány“-ként határozza meg. Ha pedig így van, az általános jövőtudományhoz a társadalommal foglalkozó legáltalánosabb tudományos diszciplinának, a szociológiának jelentősen hozzá kell járulnia.

Részletes és globális előrejelzés között elvi különbség van. A tudomány és technika különböző területein az előrejelzéseket extrapoláció útján dolgozzák ki, legtöbbször kizárólagosan vagy majdnem kizárólagosan az adott terület saját fejlődési tendenciáit tartva szem előtt. Minél szűkebb a vizsgált terület, annál nagyobb az előrejelzések — főleg a rövid távra vonatkozó előrejelzések — várható egzaktági foka. Mihelyt nem valamely partikuláris terület fejlődéséről van szó — mint mondjuk az acéltermelés várható alakulása vagy a széntartalékok helyzete három évtized múlva, esetleg a számítógépek vagy az idős emberek számának növekedése —, hanem a társadalomnak mint globális rendszernek a jövőbeli fejlődéséről, mindjárt megváltozik a kérdés. „A holnap világa nem egymástól elszigetelt görbék összessége” — írja Mircea Malița (*A 2000. év krónikája*. Budapest, 1972). De különös módon a tudományos és technikai előrelátásnak szentelt, egyre terebélyesedő szakirodalom többnyire megkerüli a „holnap világának” társadalmi kérdéseit, vagy pedig úgy próbálja kikövetkeztetni a tudományos-műszaki forradalom hatását az emberek életmódjára, hogy figyelmen kívül hagy egy döntő ténytet: azt ugyanis, hogy az emberek holnapi életmódja egyben a holnap társadalmának életmódja is. Ez pedig nem csupán a tudományos-műszaki forradalom gyakorlati alkalmazásától függ, hanem — és elsősorban — a mai különböző berendezésű társadalmi rendszerek belső fejlődésétől, az intézményesült társadalmi viszonyok további alakulásától, a különféle szervezetek, csoportok érdekellentéteitől, erővi-

szonyaik alakulásától. A jövőkutatás nem korlátozódhat tehát a rész-előrejelzések összegezésére. A jövőkutatásnak számolnia kell a technikai, tudományos, demográfiai elemeken kívül a gazdasági, kulturális és politikai vonatkozásokkal is, és mindezek alapján *szociológiai jellegűnek* kell lennie.

Gyakran jelentkezik a futurológiai irodalomban az a gondolat, hogy a technika, a tudomány vagy éppen a gazdaság fejlődése elvileg különbözik a társadalmi fejlődéstől, mivel ez utóbbiban az emberek tudata és akarata érvényesül, míg az előbbiek „semlegesek és passzívak“; ezzel magyarázható, hogy a tudományos előrelátás számára is könnyebben hozzáférhetőek. Kétségtelen, hogy a társadalmi mozgásra sajátosan jellemző a szubjektív tényező jelenléte, s pontosan e sajátosága, a társadalmi jelenségek ebből fakadó sokrétűsége — tehát maga a tárgy természeté — kérdőjelezi meg a szociológiai prognózis helyességét, nem pedig, mint ahogy egyes szerzők állítják, a szociológia módszereinek fejletlensége. Egyébként a tudományos-műszaki és gazdasági jellegű változások is akarattal és tudattal rendelkező emberek — a szubjektív tényezők — tevékenységének eredménye, sőt: ezek is meghatározott társadalmi körülmények között alakulnak. Nem csupán arról van szó tehát, hogy a globális társadalmi előrejelzés nem lehet a részprognózisok egyszerű összege, hanem arról a nem kevésbé fontos tényről, hogy a részprognózisoknak is számolniuk kell a globális társadalmi rendszerek várható fejlődésével és azzal a befolyással, amelyet e rendszer a társadalmi élet minden részterületére gyakorol. A tudomány és technika minden területének megvan a maga belső fejlődéslogikája. Egyetlen terület sem fejlődik azonban csak e szerint a belső logika szerint, alakulásukat a társadalmi intézmények, az érdekkonfliktusok és az erőviszonyok dinamikus struktúrái befolyásolják. „Nehezen képzelhető el manapság olyan államkérdés, amelynek ne volna valamilyen fontos tudományos vetülete“ — írja I. I. Raabi amerikai fizikus. Legyen szó hadseregről vagy közegészségről, iparfejlesztésről vagy közoktatásról, az államigazgatás valóban tudományra orientált. E megállapítás fordítottja is igaz: elképzelhetetlen manapság a tudomány fejlődésének olyan, valamennyire is fontos kérdése, amelynek ne volnának politikai és társadalmi kihatásai. S számunkra ez a lényeges.

Van a jövőkutatásnak egy olyan változata, amely szándékoltan elvonatkoztat a vizsgált jelenségek társadalmi körülményeitől — s a körülmények változásától. A légelhárítás „alaphipotézise“, hogy a célpont a célzás és a lövedékkel való „találkozás“ pillanata között nem változtatja sem magasságát, sem irányát, sem sebességét. Ez az „alaphipotézis“ a társadalomra alkalmazva aligha használható. A világ arculata az utóbbi évtizedekben annyit változott, a legtöbb országban oly mélyrehatóan átalakultak a társadalmi struktúrák, az életmód, a társadalmi élet létköre földtekénk nagy részén oly gyökeresen megváltozott, hogy roppant kicsiny a valószínűsége annak, hogy a következő évtizedekben e változások ne folytatód-nának. A részprognózisoknak alighanem éppen az ellenkező „alaphipotézisen“ kellene alapulniuk. Az „ellenhipotézis“ szerint a technika, a gazdaság, a demográfiai mozgás társadalmi koordinátaiban újabb mutációk várhatók. S éppen mert e mutációk iránya nem egyértelműen meghatározott, a globális társadalom jövője több lehetőséget rejt magában. A társadalmi tevékenység minden egyes szférájának fejlődése is *több lehetséges jövőt* tartalmaz. A futurológusok, ha más kérdésben nem is, ebben mindannyian egyetértenek.

A globális előrejelzésre irányuló erőfeszítés a mai szociológiai törekvések logikus folytatása. Ebből a szémszögből a szociológia előrejelző funkciója kiegészíti a szociológia ideológiai funkcióját. C. Wright-Mills ezt „szociológiai képzelőerő“-nek nevezte (*L'imagination sociologique*. F. Maspéro. Paris, 1968), mi viszont a

szociológiai öntudat fejlesztéseként fogjuk fel (*Sociologia sociologiei in actualitatea științifică. Lupta de clasă*, 1969. 2.). Mindig van összefüggés az egyén mindennapjai, gondjai-bajai és a nagy társadalmi-történeti problémák között, akkor is, ha nem tudatosítjuk magunkban ezeket. Valójában minden ember többé-kevésbé tudatában van a társadalmi jelenségek — legalábbis közvetlenül a személyhez kapcsolódó viszonyok — valamelyes összefüggésének. A szociológiai önismeret olyan általános összefüggések tudata, amelyek a köznapi tudat számára rejtettek és hozzáférhetetlenek maradnak. Csak az az egyén válhat a társadalom tudatos alakításának, ellenőrzésének cselekvő részesévé, aki az egyének, társadalmi csoportok (kis- és nagycsoportok), intézmények és szervezetek kölcsönhatásának bonyolult szövevényében elfoglalt helyét magas fokon tudatosítja. A néptömegek szociológiai öntudatának fejlődése tehát azt jelenti, hogy a köztudat felemelkedik a rendszeres ismeretszerzés, vagyis a tudományos megismerés szintjére. Mircea Malița szerint 2000-ig átszakadnak azok a gátak, amelyek a tudóst a közembertől elválasztják. Úgy tűnik, hogy ez a folyamat nemcsak a természettudományos és technikai ismeretekre vonatkozik: a jövő emberének a társadalomról és önmagáról, a maga és társadalma viszonyáról is tudományos módon kell gondolkoznia. Ami persze nem azt jelenti, hogy el fog tűnni minden különbség tudós és nem tudós, valamelyik kutatási terület különlegesen képzett szakembere és a kutatásban hivatásosan részt nem vevő laikus között, függetlenül attól, hogy a természet vagy a társadalom vizsgálatáról van-e szó. Talán úgy lehetne fogalmazni, hogy az alap kutatás továbbra is a hivatásos kutatók — vagyis a szociológusok — feladata marad, de a nem hivatásosok is egyre inkább bekapcsolódnak az operacionális kutatásokba, s gyakorlati kérdéseiket egyre tudományosabb eszközökkel oldják meg.

„...a jövőkutatás célja, hogy felruhazza az embert azokkal az eszközökkel, melyek révén érteni és irányítani képes a társadalmi fejlődés folyamatát, saját történelmét“ — írja André Gauron francia szerző (*La prospective sociale peut-elle être une science? L'homme et la société*. 1971. 20.). A jövőkutatás itt torkollik tehát a szociológiai tudat fejlesztésének követelményébe: az embernek nemcsak a társadalmi fejlődés múltbeli folyamatát kell megértenie és uralnia, hanem a társadalom fejlődésének jövőbeli tendenciáit is. A jövőkutatás és szociológia találkozását sürgeti az a történelemben példátlan, szédítő ritmus, mellyel a társadalmi élet minden vonatkozásában átalakul. Korunk e jellemző ismérve idézi elő a „jövők“ot, amelyről Alvin Toffler széles visszhangot kiváltó könyvében írt (*Future Shock*. Random House. New York, 1970). Ebben a gyorsulásban a társadalom „kibújik az ellenőrzés alól“: tulajdonképpen ez a tény sokkol bennünket. „Ha az ember elveszti a lélekjelenlétét magánélete és a társadalmi élet egészének gyors változásaival szemben, nagyméretű adaptációs kudarcra ítéli magát“ — írja Toffler. A „jövők“ot megelőzni vagy csökkenteni Toffler szerint úgy lehet, ha a szociológia képes felfedni a társadalmi fejlődés belső tendenciáit, s a „jövő tudata“ként előre képes jelezni a változásokat. Mi persze nem oszthatjuk ezt a Millsnél és Tofflernél jelentkező, az eszmék önerejébe vetett, tipikusan felvilágosító illúziót. Az egyén és társadalom közötti viszonyok s ezek fejlődési tendenciáinak tudatosítása önmagában még nem módosítja a valóságot. Tudatosításuk legfeljebb *hozzájárulhat* irányításukhoz, megváltoztatásukhoz, de csakis a társadalmi praxis közvetítésével, a cselekvésre képes társadalmi erők alakító gyakorlatával, mely a cselekvésben való részvétel választója elé állítja az egyént.

A társadalom jövőbeli fejlődésének szociológiai megközelítése és a szociológiai öntudat fejlődése erősíti a *participatív társadalmi cselekvés valószínűségét* a manipulált cselekvéssel szemben. Ez a téma a nemzetközi futurologia egyik „vesz-

szóparipája". Számos, nagy visszhangot kiváltó munkában szerepel az a gondolat, hogy a jövő kutatás lehetővé teszi a technokratikus struktúrák meghaladását. Ehhez arra van szükség, hogy minél szélesebb tömegeket felfegyverezzünk a társadalmi kérdések megoldásában való tudatos részvételhez nélkülözhetetlen ismeretekkel. Így például Herman Kahn és Anthony J. Wiener a társadalmi praxis egyre hangsúlyosabb társadalmiasulása mellett kilátásba helyezi, hogy az állampolgároknak a közéletben való tényleges, intézményesült részvétele növekedni fog (*Ihr werdet es erleben. Voraussagen der Wissenschaft bis zum Jahr 2000*. Wien—München—Zürich, 1968). Mihajlo Marković szerint a társadalmi fejlődés tendenciái magukban hordják annak lehetőségét, hogy olyan elidegenedésmentes emberi politikai struktúrák kristályosodjanak ki, melyekben a megismerést, az önismeretet tömegméretű szabad cselekvés tetőzi be (*Gesellschaft. Veränderung der Gesellschaft. Sechs konkrete Utopien*. Fischer Bücherei. Frankfurt am Main, 1970).

A már említett Alvin Toffler olyan társadalmi futurizmust javasol, amely mind szélesebb rétegek kompetenciáját emeli a társadalmi kérdésekben. Más kérdés persze, hogy az egyes szerzők hogyan képzelik el e probléma megvalósítását. A téma nyugati irodalmát jórészt az az illúzió hatja át, hogy a széles tömegek részvétele a társadalmi kérdések tényleges megoldásában az adott társadalmi-politikai struktúrák valamelyes módosításával is létrejöhetne, tehát a rendszer lényegét érintő változások, a tőkésrendszer történelmi meghaladása nélkül. A történelmi tapasztalat viszont egyre nyilvánvalóbban igazolja azt a marxista felfogást, mely szerint csupán a társadalom szocialista restrukturálása nyitja meg a dolgozó emberek — előbb a többség, majd minden állampolgár — előtt annak lehetőségét, hogy ténylegesen részt vegyenek a közügyek irányításában. Ennek a tendenciának és követelménynek a valóra váltása a szocialista demokrácia történelmi feladata. Az írók 1972-es országos konferenciáján elhangzott beszédében Nicolae Ceausescu elvtárs ezeket mondta: „A szocialista rendszer célul tűzi ki az új ember megteremtését, a gondolkodás és az értelem széles látókörével rendelkező új emberét, aki fel tudja fogni a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek értelmét, és tudatosan részt vesz a történelem alakításában, szabadon és tudatosan alakítja saját sorsát.“ E megfogalmazásban szervesen ötvöződnék a társadalmi viszonyok megértésére, a társadalmi fejlődés előrelátására és ezek alapján a tömegeknek a társadalmi élet szervezésében és vezetésében való részvételére irányuló követelmények.

Nem kevés szerző ismerte már fel azt az alapvető tény, hogy a participatív társadalmi vezetés megvalósítása nem csupán a demokratikus és kommunista eszmény követelménye, nem csupán erkölcsi és politikai törekvés, hanem egyben a társadalmi tevékenység hatékonyságának egyetlen útja is. „Azok a célkijelölési rendszerek, melyek egyfajta elit létezésére alapoznak, elvesztik hatékonyságukat. Sőt: arra irányuló erőfeszítésükben, hogy ellenőrizzék a változásokat, egyenesen ellentétes irányban hatnak, mert a szuperindusztrializmus körülményei között a demokrácia nem a politika fényűzése, hanem elemi szükségyszerűség. [...] A politikai demokrácia azzal, hogy egyre szélesebb tömegeket von be a társadalmi döntésbe, lehetővé teszi a visszacsatolást, és éppen ez a feed-back szükséges az ellenőrzéshez“ — írja Alvin Toffler. A szuperindusztrializmus, bár valóban kívánatosná teszi a politikai demokráciát, mégpedig a valóságos participatív vezetés értelmében, nem valósítja meg önműködően, az csupán a társadalom szocialista restrukturálása alapján alakulhat ki. Mivel a participatív vezetés a társadalmi egyenlőség demokratikus és szocialista eszménye s a társadalmi vezetés maximális hatékonyságának szigorúan tudományos követelménye is egyben, megállapíthatjuk,

hogy a participatív vezetést a jövőbeli fejlődés egyik alapvető tendenciájának tekinteni *nem utópia*, hanem *realista előrelátás*.

A társadalom jövőjét a társadalmi cselekvés alakítja. Cselekedni annyi, mint több lehetséges jövő közül választani. Mivel a választás mindig valamely értékrendszeren alapul, kérdés, hogyan határozzuk meg a választásainkhoz szükséges értékkoordinátákat. M. Marković például azt tartja, hogy a jövőre vonatkozó képzetek nem nélkülözhetnek bizonyos utópisztikus elemeket, mivel az érték-opciók tudományosan meg nem alapozhatók. Bár Marković ehhez hozzáfűzi, hogy a jövőkutatásnak meg kell haladnia a hagyományos utópizmust, nézetünk szerint a materialista beállítottságú marxista szociológia meg tudja indokolni és meg tudja alapozni az elkerülhetetlen érték-opciókat. Ami van, azt annak a fényében kell elbírálni, aminek lennie kell, de aminek lennie kell, azt az objektív vakóságból, a fejlődéstendenciák ismeretéből lehet és kell levezetni. Tudományosság és értékrendszer tehát egységes társadalomképre építve egybeötvözhető. Ezáltal elkerülhetőek mind a steril utópiák, mind az „el nem kötelezett“ pozitívizmus buktatói.

A futurológiai irodalom gyakran beszél arról, hogy a jövőkutatás maga is a változtatás eszköze, hogy a prognózisok visszahatnak megjelenésük okaira. (Lásd például Siegfried Grundmann-nál *Weltanschauliche Probleme der Gesellschaftsprognostik. Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1971. 6.) A futurológiai pluralizmus, a több lehetséges jövő arra kényszeríti a jövőkutatást, hogy a *lehetséges* jövők sorában különböztesse meg a *valószínű* jövőt, s mutasson rá az *elkerülendő* és a *kívánatos* jövőre. Úgy tűnik, a jövőkutatás sok részletkérdésben máris képes eleget tenni ennek a feladatának. A környezet szennyeződését illetően a szakemberek kiszámítják, milyen ütemben növekedik e folyamat veszélyessége, megvonják azokat a határokat, amelyeket semmi szín alatt nem szabad túllépni, s ezáltal a döntést hozó szervek rendelkezésére bocsátják a megelőző intézkedések elméleti megalapozását.

A globális jövőkutatásnak e tekintetben persze — egészen nyilvánvaló okokból — nagyobb nehézségekkel kell szembenéznie, mint a részleges előrejelzésnek. Ez azonban nem mentesítheti feladatai alól. A lehetséges, a valószínű és a kívánatos jövőkkel foglalkozó tanulmányok és viták, ha nehezebben fordíthatók is le a döntést hozó szervek gyakorlati nyelvére, előbb-utóbb feltétlenül meghozzák gyümölcsüket. Ilyen vita nemcsak manapság folyik, és nem is csupán a futurológiai szakirodalom keretein belül, hanem az egész mai ideológiai, gazdasági, politikai, szociológiai, filozófiai irodalomban. Vitatkoznak a jelenkori tudomány-műszaki forradalomról, és igyekeznek megfejteni várható társadalmi következményeit, tárgyalnak a „posztindusztriális“, sőt az atomkorszakon túli civilizáció jegyeiről. Néha elfeledkeznek azonban arról, hogy a holnapi társadalom problémái a mai társadalom megoldatlan kérdéseiből fakadnak, s hogy a tudományos és technikai tényezőkön túl a kapitalizmusról a kommunizmusra való áttérés, az elmaradottságból való felemelkedés, a béke megőrzése, vagyis a jövő kutatásának és alakításának nagy kérdései is nyitva maradnak.

Úgy véljük, a globális, szociológiai megalapozott előrejelzésnek hozzá kell járulnia és hozzá is járulhat ennek az anyyira vitatott, oly kontrasztos képnek a tisztázásához. A szociológiai önismeret, öntudat fejlesztése — e kifejezés általunk használt értelmében — hozzájárulhat a jövőkutatás demokratizálásához, a jövő iránti tudatos érdeklődés elmélyítéséhez úgy, hogy az mind szélesebb néptömegek sajátja legyen, hogy ezek a néptömegek egyre cselekvőbbben és hatékonyabban vegyenek részt a számukra kívánatos jövő alakításában.

1971. évi
11. kötet